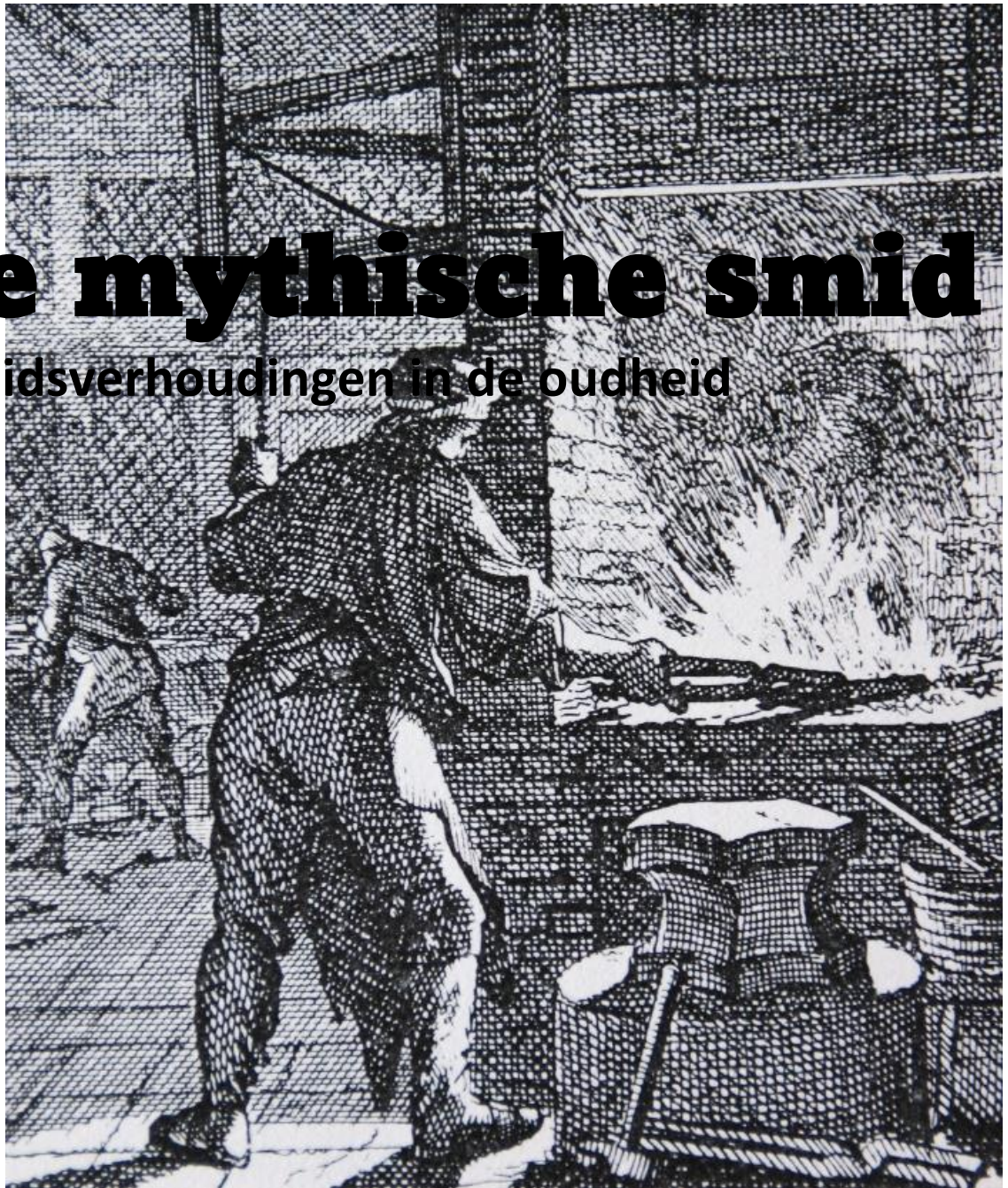

De mythische smid

Arbeidsverhoudingen in de oudheid

De smid. Naar een ets van Jan Luiken uit 1694

©Dik Nas

Voor het eerst gepubliceerd in *IJzer. De geschiedenis van een machtig materiaal* (Soesterberg 2015)

Digitale heruitgave (Sumar 2022)

Er is nog een enkele hoefsmid en hier en daar een siersmid, maar het vak van smid is toch goeddeels bijgezet bij de oude ambachten. Toch is het beeld van de stoere gespierde man, half gekleed, glimmend van het zweet, met een vetleren voorschoot voor, nog niet uit ons geheugen gebannen. Mogelijk vindt dit sterke beeld zijn oorzaak in de mythische figuur van de smid. Vanaf het prille begin dat de mensheid metalen gebruikt beoefent de smid een mysterieus vak, dat afwijkt van alle tot dan toe gangbare ambachten. De smid groeit uit tot een apart sociaal type, omringd met religieuze riten en taboes en met magische potenties begiftigd.¹

Het heeft de smid in de oudheid vele eeuwen gekost om het proces van ijzerwinning te doorgronden. Maar dan nog had hij een materiaal in handen, dat hem niets extra's bood ten opzichte van de metalen die hij al kende, met name brons. Brons is veel harder dan het weke ijzer. Brons kan in gunstige samenstelling de hardheid van staal benaderen. Bovendien is het te vervormen en te gieten bij een lagere temperatuur. De smid heeft een nieuw metaal leren kennen, maar van bijzondere waarde is het ijzer voor hem nog niet en het winnen ervan blijft vooralsnog een vak-kunstje. Vanaf ca. 2500 v. Chr. duiken voorwerpen van smeedijzer op, vooral in Mesopotamië (waar zelfs enkele vondsten zijn gedaan van vóór 2500 v. Chr.), doch het zijn steeds kleine voorwerpen, amuletten, versierselen en dergelijke, doch nimmer een werktuig of wapen van behoorlijke afmeting.²

De nieuwe kunst verspreidt zich maar langzaam onder smeden, die gewend zijn met koper en brons te werken. De verbreiding krijgt een stevige impuls, als in ca. 1200 verschillende volken afkomstig van de Balkan Klein-Azië binnentrekken en daar de stammen van de ijzersmeden overvallen. De volkerenstroom brengt sommige smeden onder nieuwe heersers, maar jaagt er meer uiteen over een wijder gebied in Voor-Azië, met als gevolg nomadische smeden. De Bijbel vermeldt Kenieten en woestijnsmeden die nog tot in de twintigste eeuw in de Arabische woestijn onder de Bedoeïenen werken. De kunst van het ijzer maken bereikt de Balkan en het tegenwoordige Karinthië, bij de Romeinen Noricum genaamd. De Kelten delven er ijzererts, waar ze goed staal uit smeden. Noricum is het episch centrum van het begin van de ijzertijd in Europa, waar het brons spoedig naar de achtergrond verdwijnt. Tot ver in de Romeinse tijd blijft in Noricum een bloeiende staalindustrie bestaan, al komen er ook andere gebieden, zoals op het Iberisch Schiereiland, het Baskenland en de zuidelijke regio's, naar voren.

bevoorrecht en gevreesd

De smid in prehistorisch Europa kent een bevoorrechte positie. Het zijn immers de goden zelf die hem leerden de metalen te bewerken! In Scandinavië en Engeland zijn de smeden de gelijken van de barden en de priesters. De smeden van Wales zijn zelfs bij wet gerechtigd aan het hof van de koning plaats te nemen naast de priesters. De smid beschikt over geheime krachten en bij de Kelten wordt hij, net als de druïden en de wijze vrouwen, geacht en gevreesd. Opvallend is de rol die de smid speelt in legenden en mythen. Begiftigd met magische krachten oefenen reuzen, dwergen, elfen en feeën het smeden vak uit bekend als ze zijn met de geheimen van het ijzer. Ze verrichten hun arbeid in duistere, diep verborgen grotten in de bergen. Vulcanus, de Romeinse god van het vuur en het smidswerk, en Tubal-Kaïn³, de in het eerste Bijbelboek Genesis genoemde stamvader van de smeden, smeden in deze duistere diepten, slechts verlicht door het helse smidsvuur, de magische wapens die ten goede of ten kwade de mensheid redt of tot ondergang doemt.

Talloos zijn de legenden van supersmeden zoals die over Wieland, een Germaanse sage held en hoofdpersoon in het zeer oude Wielandlied, behorend tot de Edda⁴, die ons doet herinneren aan de eerbied en het gezag die de smid geniet in oude tijden. Van grote schoonheid is de figuur van de smid Ilmarinen, hoofdfiguur in het Finse nationale epos, de Kalevala⁵, dat vertelt van de schepping van het ijzer en het smeden van wonderwapens.⁶ In

¹ R.J. Forbes, *Metallurgy in antiquity* (Leiden 1950) p. 62

² R.J. Forbes, *Cultuurgeschiedenis van wetenschap en techniek* ('s-Gravenhage z.j.) p. 86

³ Tubal-Kaïn, een zoon van Lamech en Silla, wordt in Gen. 4:22 vermeld als patroon (stamvader) van de smeden. Misschien is Kaïn, dat smid kan betekenen, een latere toevoeging aan de naam Tubal, in Gen. 10:2 en 1 Kron. 1:5 gerekend tot de Jafetieten.

⁴ Edda, naam waaronder twee geschriften uit de middeleeuwse IJslandse literatuur bekend staan, de Lied-Edda en de Proza-Edda. De naam Edda (lett.: overgrootmoeder) stamt uit een van de handschriften van de Proza-Edda en is tot op heden niet bevredigend verklaard. De naam is mogelijk afgeleid van Lat. edo (= verkondigen).

⁵ Kalevala, Fins volksepos, gebaseerd op overgeleverd liederenmateriaal uit de 12^e eeuw. Kalevala betekent land van Kaleva, de woonplaats van de helden uit het epos.

⁶ R.J. Forbes, *Cultuurgeschiedenis van wetenschap en techniek* ('s-Gravenhage z.j.) p. 48-49

deze legenden worden we nog iets gewaar van de verloren glorie van de prehistorische smid.⁷ Het is die glans die de zonen van Tubal-Kaïn nogal altijd omringt.

Seppo Ilmarinen is de onsterfelijke smid die in staat is alles te maken. Op een reis wordt de oude god Väinämöinen gevangen genomen door de meesteres van Pohjola (land van het noorden). Voor een vrije doorgang krijgt hij de eis dat hij een sampo moet maken. Väinämöinen zegt dat hij dat niet kan, maar dat Ilmarinen daartoe wel in staat is. Hij belooft Ilmarinen over te halen om naar Pohjola te gaan en een sampo te smeden onder de belofte dat de mooie dochter van de meesteres met Ilmarinen zal trouwen. Aanvankelijk is de smid niet over te halen, maar als hij de schoonheid van de maagd van Pohjola ziet gaat hij om. Vier dagen achtereen gooit hij zijn werk ontevreden terug in het vuur. De eerste dag een boog die elke dag een slachtoffer zal eisen. De tweede dag een schip dat echter te enthousiast ten strijde wil trekken. De derde dag een koe die te humeurig is en de vierde dag een ploeg. Woedend door het gebrek aan succes roept Ilmarinen de vier winden aan om zijn magisch vuur aan te jagen. Na drie dagen helse stormwind lukt het hem de sampo te maken, een magische molen, die graan, zout en goud produceert. Ilmarinen eist nu zijn bruid op, maar zij weigert haar moederland te verlaten en alleen en afgewezen keert de smid huiswaarts.

In de tijd van de grote volksverhuizingen hebben de Germaanse stammen wellicht de smid – in de persoon van wapensmid – als technisch specialist gekend. Maar zoals dat ook het geval is in andere vroege culturen – onder meer in Griekenland vóór de opkomst van de steden – zijn deze ambachtslieden noch economisch zelfstandig, noch in dienst bij één bepaald persoon, maar behoren ze tot de dorpsgemeenschap, die hen een deel van de

opbrengst van jacht en oogst geeft in ruil voor de diensten die zij aan de gezamenlijke dorpsgenoten bewijzen.⁸

De smeden zijn werkzaam op de grotere landbouwhoeven, maar ook actief binnen een systeem van grondheerlijke rechten als zelfstandig pachter met een afdracht plicht voor een deel van hun productie. De zelfstandige smid komt ook voor. Zijn werkplaats is gelijkwaardig aan de inrichtingen verbonden aan kerk of het hof van de hertog. De molen of ‘fabriek’ moet wel voor een ieder open staan, zoals in de achtste eeuw in het volksrecht van Beieren wordt verlangd. En wanneer Isidorus van Sevilla⁹, de encyclopedist van de zesde en zevende eeuw, de smid als verzamelnaam gebruikt voor alle handwerkers dan toont dat de betekenis van de smid in die tijd. Voor het eerst voltrekt zich voor de mijnbouwer en de smid de rechtshistorische stelling ‘dat kunst – in de zin van een bijzonder ambacht – vrijmaakt’. Vanwege zijn kennis en beheersing van ertswinning en smeltproces is hij in zijn werk

⁷ R.J. Forbes, *Metallurgy in antiquity*. p. 68-69

⁸ F.J.H.M van der Ven, *Geschiedenis van de arbeid. I. Oudheid en vroege middeleeuwen* (Utrecht 1965) p. 171

⁹ Isidorus van Sevilla (Cartagena? ca. 560 – Sevilla 4 april 636), Spaans geleerde en schrijver, metropoliet van Sevilla, wel de laatste van de westerse kerkvaders genoemd, stamt uit een voornaam, geromaniseerd geslacht te Cartagena, dat, na verjaging door de Byzantijnse overheid, zich vestigt in het Visigotische Sevilla. Hij wordt hier seculier geestelijke en ca. 600 aartsbisschop als opvolger van zijn broer Leander. Zijn *Historia Gothorum* is een oorspronkelijk werk dat in kroniekvorm de geschiedenis van de Visigoten behandelt tot 625. Zijn roem heeft Isidorus vooral te danken aan zijn uitgebreide encyclopedie van het theologische en profane weten van zijn tijd, getiteld *Etymologiae* of *Origines* (20 boeken). In deze encyclopedie heeft hij zeer veel uit de antieke geschriften en die van de christelijke vaders voor het nageslacht bewaard. Isidorus' oeuvre is in de vroege middeleeuwen dan ook mede het uitgangspunt geworden voor het ontwaken van een eigen middeleeuwse wijsbegeerte en wetenschap. Feestdag 4 april.

onafhankelijk en zeer gezocht. Het is dan ook geen toeval dat juist in dit ambacht coöperatie als vroegste organisatievorm van vrije arbeid is opgetreden. Al in de tiende eeuw is de mijnbouwer in de Harz, in Saksen, in Tirol en in Cornwall een vooraanstaand ambachtsman. Uit deze ontwikkeling ontstaat zijn persoonlijke vrijheid die hij gebruikt om met anderen, in een groep verenigd, van de ene vind- en winning-plaats naar de andere trekt.¹⁰

Wieland is de mythische halfgod-smid uit de Germaanse mythologie. Door zijn kreupelheid is hij het equivalent van de Romeinse Vulcanus en de Griekse Hephaestos. Wieland en zijn twee broers leven samen met de Walküren: Orlun, Alvid en Svanhud. Als deze drie er van doorgaan volgen de twee broers hen en blijft Wieland alleen achter. Hij wordt in zijn slaap overmeesterd en gevangen gehouden door koning Niouor, die een mes bezit dat zo scherp is dat het niet alleen het eten doorsnijdt, maar gelijk ook de tafel. Niouor wenst over de smid te beschikken die zulke producten kan maken. Om te zorgen dat Wieland alleen voor hem smeedt verlamt hij de smid.

veelzijdig vakman

De verbreiding van de met waterkracht aangedreven molens, het toenemend gebruik van de welploeg en de grote ontginningen in de middeleeuwen zijn ondenkbaar zonder de groeiende ijzerproductie en bewerking. In de

malerijen gebruikt men een 'molenijzer' als lager van de molenas. De ploeg bestaat wezenlijk uit een ijzeren schaar en mes. Voor het maaien van het graan is de sikkels, tot de komst van de zeis, onontbeerlijk. De ontginningen vereisen grote en kleine bijlen, hakken, messen, keggen en met ijzer beslagen spaden die bij vele opgravingen aangetroffen hun eigen verhaal vertellen. Niet alleen op het platteland, maar ook in de stedelijke omgeving is in de vroege middeleeuwen het ijzerhandwerk aantoonbaar. Dat geldt in het bijzonder voor de handwerknederzettingen in havenplaatsen als Birka, Ribe en in het bijzonder Haithabu, de voorgangster van Sleeswijk aan de Schlei. Hier worden ijzer en andere metalen bewerkt door gespecialiseerde ambachtslieden die geheel van hun handvaardigheid leven. Het ijzerhandwerk is ook in talrijke Italiaanse steden verbreid, met een hoofdrol voor Brescia.

In de regel wordt de smid met hamer, tang en aambeeld als zijn persoonlijke attributen gekarakteriseerd, bijvoorbeeld in het Utrecht-Psalter¹¹ en in de Stuttgarter Codex. Al is het heel goed voorstelbaar dat er al vroeg sprake is van specialisatie. De smid komt uit opgravingen toch naar voren als een universele metaalbewerker die alle te onderscheiden vaardigheden beheerst. In Feddersen Wierde (ten noorden van Bremerhaven) zijn vierhoekige, peervormige en ronde groeven aangetroffen, die slechts 15 tot 25 centimeter uitgediept zijn en van waaruit enkele smalle gleuven lopen, die voor windkanalen worden gehouden. De bodem van de groeve bestaat uit roodgebakken klei en leem. Rechthoekige wanden van 2 tot 2,5 centimeter met een leemmantel dienden klaarblijkelijk voor de bewerking van de ijzerwulf. Twee aangetroffen smeedhaarden zijn ongeveer 1 meter in het vierkant. Een dergelijke haard heeft de samensteller van de *Xantener Annalen* kennelijk voor ogen als hij in 868 een vuurverschijnsel in Saksen met een 'ijzermassa die vonken sproeit in een smeltoven' vergelijkt. Er zijn ook

¹⁰ F.J.H.M van der Ven, *Geschiedenis van de arbeid. II. Hoge middeleeuwen en nieuwe tijd* (Utrecht 1965) p. 99-100

¹¹ Het Utrechts Psalter is een van de meest vermaarde geïllustreerde handschriften in Nederlands bezit. Algemeen gelokaliseerd en gedateerd: Reims-Hautvillers ca. 830. Elk van de 150 psalmen en de daaropvolgende 'cantica' wordt ingeleid door een uitgebreide pentekening, die bijna altijd een letterlijke interpretatie van de desbetreffende tekst laat zien. De elementen waaruit de tekeningen zijn opgebouwd, zijn zeer uiteenlopend: hellenistisch, vroegchristelijk, Byzantijns, maar ook eigentijds. De meningen lopen nogal uiteen als het gaat om de vraag in hoeverre het psalterium een kopie of een nieuwe, zij het eclectische, Karolingische creatie genoemd mag worden. Voor de iconografie en de iconologie is het een onuitputtelijke bron.

eenvoudige roostgroeven aangetroffen. In Feddersen Wierde dienen granietblokken tot aambeeld. Tot het verdere gereedschap behoren ijzeren staven, beitels, vijlen, scharniertangen, hamers en kleine aambeelden voor het scherpen van sikkels, zeisen en messen. Smedengraven in Mondéville, Frénouville en Herouvillette in Normandië (vierde en vijfde eeuw) en het Westfaalse Beckum (zesde en zevende eeuw), bevatten onder meer: smeedtangen, hamers, scharen, vijlen, wetstenen, sikkels, stempels, aambeelden en blaasbalgen. Hetzelfde geldt voor de onderzochte smedengraven in West-Noorwegen, die naast typische smedenwerktuigen landbouwgereedschappen als sikkels, zeisen, hakken en ploegscharen bevatten, maar ook timmergereedschap als bijlen, boren, zagen, schaven en schrapijzers en tenslotte ook vistuig. De Hort von Mästermyr op Gotland geldt als de meest veelzijdige vondst van werktuigen en ijzeren gebruiksvoorwerpen, maar ook van benodigdheden van koper en brons. De 'werktuigkast' met 131 voorwerpen laat de gehele breedte van ijzeren gebruiksvoorwerpen zien: van een handweegschaal, sloten en beslagdelen tot aan de eigenlijke werktuigen. Dat de eigenaar van deze kist een polytechnische handwerker is geweest, die van hof naar hof trok, is dan ook zeer aannemelijk. De smid doet gelet op de grafritten – vooral in het landelijke gebied – alle metaalbewerkingen, die zowel de grofsmederij als de edelmetalen gelijkmatig omvat, zodat de kunstvaardige smid in de Wieland-Sage met de sociale werkelijkheid van de eerste helft van het eerste millennium overeenstemt. In de tweede helft van dit tijdvak lijkt het er op dat de gestegen kwaliteit van sieraden, wapens en niet in de laatste plaats van cultuurobjecten een tendens tot specialisatie en arbeidsdeling laat zien, die ook uit het vroege volksrecht kan worden afgeleid. Zo worden in Bourgondische wetten uit het laatste decennium van de vijfde eeuw goud-, zilver- en ijzersmeden genoemd. In de achtste en negende eeuw komen ijzer- of grofsmeden in wetgevende teksten, inventarissen en statuten voor als zwaardveger, schildmaker en slijper. In Engeland zijn al voor het midden van de achtste eeuw messensmeden bekend.

Het kwaliteitsvolle 'Ulfberht'-zwaard, in oorsprong een product van de beroemde klingensmid van Frankische herkomst, is gedurende een drietal eeuwen een 'Markenproduct', gemaakt bij verschillende wapensmederijen. Het is een uniek fenomeen, zowel naar de verbreiding van de techniek, als naar de kwaliteitsaanspraak.

Het aandeel van de horige, maar zelfstandig producerende smid moet binnen het raam van het vroegmiddeleeuwse grondheerlijke bestel relatief hoog zijn geweest, omdat het voor iedere landsheer van belang is om grondstoffen en specialisten voor metaalbewerking in zijn onmiddellijke nabijheid te hebben. De hofgebonden werkplaatsen produceren voor de behoefte van hun heer.

De werktuigen van de smid worden als zijn persoonlijke uitrusting gezien gelijk die van de timmerman en metselaar. Bij gelegenheid hoort men over de aanwezigheid van een vrije smid op een in twee partijen georganiseerd landbouwbedrijf, zoals op de heerlijkheid van Saint-Germain-des-Prés. Voor de overname van een halve hofstede sluiten smeden uit Boissy een lening af met als onderpand wapens en gereedschappen uit hun smederij. Dat het om vrije smeden gaat, die nooit door leen heerplichtig waren, getuigen enige schenkingsoorkonden uit de negende eeuw uit Freising en uit het Vlaanderse Saint-Bertin. Het gelijkwaardige 'openlijke' karakter van de dorpsmeden toont ook het Beiers volksrecht aan uit het midden van de achtste eeuw. De molen, de kerk en de smederijen moeten voor iedereen vrij toegankelijk zijn.¹²

specialisatie

Het is aannemelijk dat de eerste specialist onder de smeden de goud- en zilversmid is. Al vroeg bereikt deze specialist een hoog ontwikkeld vakmanschap. De groei in het gebruik van metalen dwingt al spoedig tot verdere specialisatie. Eerst is de smid actief van winning tot eindbewerking van het metaal. Al spoedig voegt zich naast hem de smelter, degene die het metaal wint uit het erts waarna het ruwe materiaal verder wordt bewerkt door de smid. Later specialiseren zich metaalbewerkers die het gewonnen smeedijzer verder bewerken. Het vak van smid bereikt daarmee de positie zoals we die vandaag nog voor ogen hebben. De man die uit stukken ruwijzer of staven, na verhitting in een kolenvuur, wapens en gebruiksvoorwerpen smeed. Met de verbreiding van metalen gebruiksvoorwerpen komen er ook metaalbewerkers die zich bezig houden met reparatie. De ketellapper, een veelal rondtrekkend figuur die zich van deur tot deur aanbiedt voor werk, staat in een kwade reuk net als zijn vak verwante broeder de scharenslijper. De smid daarentegen heeft een status die de andere beroepen in de metaalverwerkende industrie niet kennen. In de primitieve samenleving is de plaats van de smid er een van extremen. Hij is geëerd of veracht, maar nooit zonder het nodige respect.

¹² Dieter Hägerman, 'Technik im Frühen Mittelalter zwischen 500 und 1000' in: *Propyläen Technik Geschichte I* (Berlijn 1997) p. 427-43 4

In de middeleeuwse woudsmidsen wordt de productie van ijzerwaren uitgevoerd door horige handwerkslieden. De productie is voor plaatselijk gebruik. De gemeenschappen zijn geïsoleerd en er bestaat weinig handelsverkeer. Als kooplieden er in slagen de lokale gemeenschappen uit hun isolement te halen worden ijzerwaren handelsartikelen.¹³

Vulcanus aan het werk in zijn smidse onder de vulkaan de Etna. Volgens de mythe werd hij daar bijgestaan door cyclopen.

De smid is plaatsgebonden zolang hij er erts en brandstof vindt. Is die uitgeput dan vertrekt hij naar elders. Onder nomaden en rondtrekkende ambachtslieden is hij een buitenbeentje die vaak wordt veracht vanwege de hem toegeschreven mystieke vaardigheden. De smid boezemt hen angst in. Onder hen behoort hij tot de laagste kaste en wordt hij beschouwd als een paria. Ondanks dat wordt hij getolereerd, omdat hij nuttig is voor het produceren van wapens. In de dorpsgemeenschappen is de smid een gewaardeerd man. Hij smeedt de nodige gereedschappen en is de wijze vriend van de dorpingen, die bij de smederij samenkomen om zijn werk te aanschouwen. Voor het uitoefenen van zijn vak is de nodige intelligentie vereist en daaruit vloeit voort dat hij voor de dorpingen een raadsman is.

De smid, vaak ook handelaar in ijzerwaren, is door positie en status menigmaal de leider of zelfs het dorpshef van zijn gemeenschap.¹⁴ In stijl met zijn achtergrond van rondtrekkend nomade of die van de in een gemeenschap gesettelde vakman behoort de smid tot een kaste of is georganiseerd in een gilde. Zolang de smid werkzaam is in en voor kleine gemeenschappen blijft hij een opzichzelfstaand figuur. Neemt een gemeenschap in omvang toe dan zijn er meer smeden nodig en ontstaat er de behoefte van aaneensluiting in de beroepsgroep. De smeden behoren, naast ambachtslieden als kleermakers en leerbewerkers, tot de vroegste ambachtsgilden. Al in 1302 bestaat er in 's-Hertogenbosch een smedengilde. Dat het juist die plaats is hoeft geen verwondering te wekken. 's-Hertogenbosch behoort in de veertiende eeuw tot het hertogdom Brabant en is verreweg de grootste stad in wat we nu Nederland noemen. In de stedenbeschavingen is de smid in de stand van de handwerkers opgegaan en zelden getuigen oude ritens en gebruiken nog van zijn bijzondere positie.

¹³ E. Hijmans, *Mens, metaal, machine. Hun rol in onze behoefte voorziening* (Deventer 1963) p. 37

¹⁴ R.J. Forbes, *Metallurgy in antiquity*. (Leiden 1950) p. 78-79